

Arja Ahlqvist

"Labyrinttikiven" arvoitus

Ivanovon alueen Iljinskojen kotiseutumuseossa on esillä ainutlaatuinen "Labyrinttikiveksi" kutsuttu kulttikivi pintaan uurrettuine sokkeloisine urineen. Kuvioinnin pohjalta nousee mielikuva lähinnä samaanirummusta. Kyseisen kiven käytön katsotaan ulottuneen 1000–3000 vuoden taakse. Tuntuisi luontevalta liittää tämä poikkeuksellinen kivi seudun mitä ilmeisimmin runsaslukaiseen kivikautiseen kulttuuriperintöön. Labyrinttikiven tulkinta kuitenkin vaatii lisää erityisesti asiantuntevaa arkeologista ja luonnontieteellistä osaamista.

"Labyrintstenens" gåta

I Iljinskojes hembygdsmuseum inom Ivanovos område finns en unik kultsten utställd. Ytan på den så kallade "Labyrintstenen" är försedd med fåror som bildar en labyrint med flera passager. Mönstret för snarast tankarna till en schamantrumma. Tiden då stenen i fråga varit i användning antas sträcka sig 1000–3000 år bakåt. Det känns rimligt att koppla denna enastående sten till det uppenbart rika kulturarvet från stenåldern i trakten. Tolkning av Labyrintstenen kräver ändå betydlig expertis inom arkeologiskt och naturvetenskapligt kunnande.

Keski-Venäjän sydänmailla, Ivanovon alueen Iljinskojen kotiseutumuseossa (*Iljinskij krajevedčeskij muzej*) on esillä ainutlaatuinen "Labyrinttikiveksi" kutsuttu kulttikivi, josta sain kuulla jo 1990-luvun alkuvuosina. Labyrinttikiven sen pintaan uurrettuine sokkeloisine urakuviointeina onnistuin näkemään vasta vuosia myöhemmin. Näin siitä huolimatta, että matkani ovat tuon tuostakin kulkeneet vaatimattoman Iljinskoje-Hovanskojen piirikuntakeskuksen kautta (ks. Kuvat 1–3).

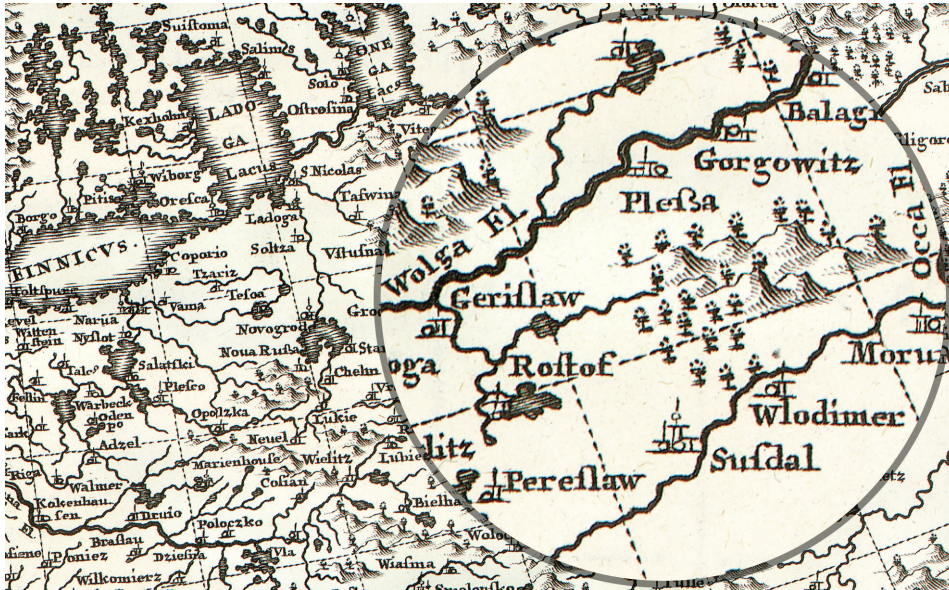
Ensimmäisiin yrityksiini päästä Iljinskojen museoon ja puheisiin sen johtajan kanssa liittyi erikoisia piirteitä, mutta vuoden 2012 syksyllä hetki oli otollinen. Tavoitin museonjohtaja Natalija Sergejevna Kukuškinan emännöimästä museotaan. Niin museoidun kiven katselmuksena kuin ulkoalueen kiviesineiden läpikäyminen sujuivat hyvässä hengessä (ks. Ahlqvist 2013: 28). Tilastotietojen mukaan on Iljinskojen kotiseutumuseossa

samaishen vuonna käynyt kaikkiaan 1007 henkilöä – enimmäkseen piirikunnan koululaisia (Iljinskoje 1), mutta minutkin lienee kävijöitten joukkoon laskettu.

Labyrinttikivi on kooltaan vaatimaton, mutta vaikuttavuudeltaan poikkeuksellinen. Kuvioinnin pohjalta nousee mielikuva lähinnä samaanirummusta. Ajatukset kulkeutuvat seudun vahvaan noitaperinteeseen ja läheiseen, usvan peittämään Sahtan suohon, jota on pidetty "velhojen ja noitien pesänä". Iänkaiken on Keski-Venäjä ollut kuulu noidistaan ja velhoistaan, jotka on totuttu kytkemään alueen suomensukaiseen alkuperäisväestöön. Tuntuishin luontevalta liittää muinaiseshen seudun mitä ilmeisimmin runsaslukaiseen kivikautiseen kulttuuriperintöön.

Yllättäen nousi Labyrinttikivi jälleen tapetille vuoden 2018 syksyllä, Kostromaan ja sen lähiseuduille suuntautuneella tutkimusmatkallani, josta kirjoitin lehden

"Labyrinttikiven" arvoitus

Kuva 1. Labyrinttikiven löytöpaikka sijoittuu nykyisen Ivanovon alueen metsäseudulle, itään karttasuurennoksen kaupungeista Rostov ja Pereslavl. Karttapohjana on käytetty osaa kartasta Scherer & Homann 1703. (Rajaukset: A. Ahlqvist.)

Kuva 2. Näkymä Ivanovon alueen Iljinskoje-Hovanskojen piirikuntakeskuksesta lumitalvena 2001. (Kuvannut: A. Ahlqvist.)

aiemmassa numerossa (Ahlqvist 2019). Kostromasta poikkesin Volgan vastarannalle, Ivanovon alueen Pljosin kaupunkiin. Paikallisessa museossa (*Pljoskij gosudarstvennyj istoriko-arhitekturnyj i hudožestvennyj muzej-zapovednik*) oli muutamien muiden kiviesineiden lomassa (ks. Ahlqvist 2019: 30) näytteillä pienehkö, laattamainen kiven kappale, joka esitellään pakanallisista kulteista todistavana ainutlaatuisena labyrinttikivenä (ks. Pljos). Volgan rannalta Pljosin ympäristöstä löydetty liuskekivilaatan fragmentti ajoitetaan kolmannelle-toiselle vuosituhatlukuun ennen ajanlaskun alkua. Museon opastaulussa kiveä verrataan juuri Iljinskojen piirikunnan Labyrinttikiveen, jonka käytön katsotaan puolestaan ulottuneen 1000–3000 vuoden taakse. Itse kivet ja niiden kuvioinnit kuitenkin poikkeavat merkittävästi toisistaan ja näyttäisivät olevan täysin eri alkuperää, mihin palaan jäljempänä.

Tuoreet havainnot saivat minut kääntymään sähköpostitse Iljinskojen museon johtajan puoleen. Erityisesti kiinnostivat arkistotiedot Labyrinttikiven löytymiseen ja sen museointiin liittyen sekä mahdolliset tiedot kivistä kerrotuista legendoista tai jopa sen alkuperäisestä

nimestä. Vastaus kysymyksiini jäi kuitenkin uupumaan. Tällä välin oli museossa sen sijaan pyritty panostamaan nettisivujen näytävyyteen, joskin syvällisempää informaatiota sivuilta on turha hakea, eikä Labyrinttikiveä niillä edes mainita (ks. Iljinskoje 2). Niinpä marraskuun 2019 tutkimusmatkani päätteeksi suuntasin Jaroslavlin alueen Rostov Velikiin kaupungista Iljinskoje-Hovanskojeen tarkoitukseni saada lisätietoja Labyrinttikivistä.

Labyrinttikivi Iljinskojen kotiseutumuseon vitriinissä

Iljinskojen kotiseutumuseo on yksi Ivanovon alueen vanhimmista. Esinekeruu on aloitettu vuonna 1934 ja itse museo on perustettu vuonna 1944 koulun kotiseutunurkkauksen pohjalta, jolloin paikallisesta opettaja ja kotiseutututkija D. E. Černjavskijsta (1891–1966) tuli sen ensimmäinen johtaja (Iljinskoje 1 ja 2). Kirjallisten lähteiden mukaan juuri Černjavskij toimitti museoon "graniittisen laattakiven" (Rogaleva 1992: 17).

Kuva 3. Iljinskojen kotiseutumuseon rakennus. Iljinskoje-Hovanskoje, Ivanovon alue, 2019. (Kuvannut: A. Ahlqvist.)

Autenttista tietoa Labyrinttikivestä on säilynyt harvinaisen vähän. Kaikkien hajanaisten tiedonmurusten joukossa on täysin selvää vain Labyrinttikiven tuominen Iljinskojen kotiseutumuseoon Arsjonovon kylästä tai jostakin sen lähistöltä – noin 25 km päästä piirikuntakeskuksesta. Museotoimen perustamiseen liittyvät vuodet ovat aikaisin mahdollinen ajankohta myös kiven sijoittamiselle museon kokoelmiin, joskin itse kivi saattaisi olla talteenotettu varhemminkin.¹

Museossa odotin näkeväni kiven löytymiseen liittyviä tietoja, erityisesti Černjavskijn käsikirjoitusaineistot, joiden olemassaoloon arkeologi E. N. Jerofejeva (1965) teoksessaan paikoin viittaa, mutta mitään tietoa dokumenteista ei ollut. Häveliäästi esiteltiin "Uhrin kiven" (Labyrinttikiven) tieteellinen passi, jossa esineen nimen lisäksi mainitaan inventaarinumero (1), säilytyspaikka (näyttely), saapumispäivämäärä (9.3.1974 [sic! – AA]), materiaali (kivi), lukumäärä (yksi), koko (23 x 40 x 40), ostohinta (ilmainen), saapumistapa (Arsjonovon kylä), kokoelma (arkeologia) ja eheyden aste (lohjennut). Kääntöpuolelta selviää, että passi on laadittu lähes kuukausi kirjatun saapumispäivän jälkeen, ja sen laatijan allekirjoitus jäi epäselväksi. Tietojen niukkuus selittyy jo sillä, että dokumentti on laadittu vähintäänkin kolmisenkymmentä vuotta artefaktin löytymisen jälkeen ja vuosia Černjavskijn kuolemasta.

Passia varten suoritettu Labyrinttikiven mittaus tuntuu kovin umpimähkäiseltä. Oman summittaisen mittaukseni mukaan kiven säilyneen osan pituudeksi tuli yli 50 cm, leveydeksi vastaavasti noin 51 cm ja korkeudeksi noin 26 cm.

Nykyinen museonjohtaja on aloittanut työnsä vuonna 1985. Varmuudella hän kuitenkin tiesi Černjavskijn usein kääntyneen Moskovon puoleen – ilmeisesti myös kiveä ja sen ikäarviota koskien. Ensimmäinen johtaja oli jopa asunut museossa. Mitä ilmeisimmin on tämä asialleen kaikin tavoin omistautunut museomies dokumentoinut kiven löytövaiheet niine yksityiskohtineen, jotka on ollut mahdollista jäljittää, sekä jättänyt jälkeensä kiveä

koskevat tiedot mukaan lukien mainitun kirjeenvaihdon. Valistuneen arvauksen pohjalta voisi arkistoaineistoja yrittää selvittää lähinnä Iljinskojessa, Ivanovossa tai Moskovassa.

Nykyään Labyrinttikivi lepäilee Iljinskojen museossa omassa vaatimatommassa vitriinissään, lasi-ikkunalla suojattuna. Muinaisjäännöksen perusteellisempi tarkastelu on hankalaa, sillä vitriinin yläosa on peitossa, eikä kiveä näe suoraan päälipuolelta. Valokuvaus onnistuu vain kapeahkosta kulmasta matalalle kyykistyen. Näin siitäkin huolimatta, että kuvauksen ajaksi suojaavan lasin saa helposti poistettua. Kiven kulmaukseen on asetettu toinen museoesine, jonka kerrotaan olevan poikkiteräinen kirves, mutta joka maallikon silmin näyttäisi pikemminkin jonkinlaiselta hioimelta.² Esineellä ei kuitenkaan ole mitään yhteyttä Labyrinttikiveen (ks. Kuva 4).

Museoidun kiven sijoituskolo on sympaattisen kotikutoinen taustan epätasaisine tapettiviritelmineen, katosta roikkuvine lampuineen ja etuseinämän heleänsinisine, puulistoin ympäröityine peittokankaineen. Kontasteineen on näky sangen pikantti: aivan kuin ainutlaatuinen muinaisesine olisi tungettu kodin ahtaaseen vinttikomeroon. Käytännössä vitriini lienee rakennettu tai ainakin viimeistely suoraan kulttiesineen ympärille. Kiven sivustaan on kirjoitettu kaksikin eri esinenumeroa: haljennessa etuseinämässä komeilee merkki IKM 1 eli kyse on Iljinskojen kotiseutumuseon ensimmäisestä esineestä, kuten esineen passinkin tiedoista käy ilmi. Kaikki tämä kertoo suuresta kunnioituksesta ainutlaatuista esihistoriallista muistomerkkiä kohtaan.

Labyrinttiin viittaavan nimityksen ovat kivelle antaneet sen löytäjät ja kotiseutututkijat, joiden mukaan pinnan kuvio muistuttaa labyrinttiä, on labyrintin kaltainen (ks. esim. Rogaleva 1992: 17). Museon opastaulussa kiveä nimitetään "Uhrin kiveksi" (*Žertvennyj kamen*) ja suluissa mainitaan "Labyrinttikivi" (*Labirintovyj kamen*), kuten myös esineen passissa. Edelleen todetaan: "Sille tuotiin uhreja ja ihmiset rukoilivat jumaliaan", mutta mitään tarkentavaa tai vahvistavaa tietoa asiasta ei

Kuva 4. Labyrinttikivi sellaisena kuin kävijät sen museokäynnillään näkevät. Taustan vitriineissä on esillä kivi-kauden esineistöä: kiven yläpuolen pikkuvitriinissä on Jaroslavlin alueen Rostovista löytyneen "karhunpää-kulttivasaran" kopio ja ylimmässä vitriinissä – hirvensarvesta työstetty kuokka Pašma-joen rannalta, 2019. (Kuvannut: A. Ahlqvist.)

löydy. Kiven iäksi määritellään tuhannesta kolmeentuhatta vuotta. Esineen kerrotaan löytyneen Arsjonovon kylän lähistöltä kaivettaessa kiviainesta tienrakennusta varten (ks. Kuva 5).

Pakana-aikoihin ja uhraamiseen viittaa Iljinskojen museokiven yhteydessä myös paikallishistorioitsija E. V. Smolin (1999: 14) – mainitsematta kiveä kuitenkaan nimeltä. Mielenkiintoista on, että Smolin kertoo nähneensä kaksi vastaavaa kiveä lähiseudun vanhoilla hautausmailla, jonne kivet olisi tuotu vasta 1900-luvulla. Kivien tasainen kylki on miellyttänyt silmää ja sopinut hautapaadeksi. Valitettavasti seikka tuli tietooni vasta matkalta palattua, ja tulee siten tarkistettavaksi myöhemmin.

Museon pysähtyneitten seinien sisällä esiin tuli varsinaisesti vain yksi uusi seikka:

johtajatar tuntui olevan hyvin huolissaan siitä, että kaikille museon kuudesta työntekijästä on tullut "jotakin" ja eräskin on ollut sairaalassa jo kolme kuukautta. Labyrinttikivi on saamassa kaikesta syyt niskoilleen, juuri kiven on ajateltu aiheuttaneen pahaa. Yritin vakuuttaa asian olevan päinvastoin ja kiven nimenomaisesti auttavan vastoinkäymisissä. Kovin johtajatar tivasi arviotani kivistä. Lyhyesti kerroin näkemykseni, minkä jälkeen rupesin jo pelkäämään kiven puolesta ja ehdotin, että jos siitä haluttaisiin eroon, niin Ivanovon kivimuseo saattaisi olla oikea paikka. Niin, ja onhan Ivanovossa myös Arkeologinen museo. Reaktio yllätti: kivistä ei haluttukaan eroon, sillä "se on meidän brändimme", ja kuulemma juuri vuodesta 2012 alkaen vetänyt kävijöitä museoon.

Kuva 5. Uhrikivi eli Labyrinttikivi vitriinissään Iljinskojen kotiseutumuseossa. Iljinskoje-Hovanskoje, Ivanovon alue, 2012. (Kuvannut: A. Ahlqvist.)

Labyrinttikiven syrjäisen löytöseudun muinaista kuhinaa

Iljinskojen kotiseutumuseossa kyhjötävän Labyrinttikiven löytöseutu sijoittuu maaperälle, joka kautta aikain on ollut mitä vahvinta suomalais-ugrilaista aluetta. Ivanovon alueen läntistä kulmausta hallitsevan Sahtan suoseudun ympäristö rantakylänsä runsasluisten suomalais-ugrilaista alkuperää olevien jokien ja soiden, mäkien ja metsien, niittyjen ja peltojen nimineen sekä moninaise muine mikrotoponyymeineen tuo tervehdyksensä aina vuosituhanten takaa. Yhdessä arkeologian taustatietojen kanssa tarjoaa kenttätutkimuksen esiintuoma kieli- ja kulttuuriperintö vahvan todistusvoiman muinaisten kielisukulaistemme ikiaikaisesta läsnäolosta niin Labyrinttikiven "syntyinseudulla" kuin nykyisen Ivanovon oblastin alueella kauttaaltaan.

Labyrinttikiven alkuperäisestä sijainnista antaa oletettavasti tarkimman tiedon E. N. Jerofejeva (1965: 38–39), jonka mukaan kivi löydettiin 1–2 km päästä Arsjonovon kylästä, Nerlin vasemmalta rannalta, 0,5–2 m syvyydestä. Silti 1990-luvun alun opiskelijaretikunnan selvityksissä paikan uskottiin löytyneen Arsjonovon kylän korkeimmalta kohdalta, missä kivi olisi sijainnut vielä 1900-luvun alussa. Retikunnan mukaan Labyrinttikiveen liittyvistä legendoista on säilynyt katkelmia: tiettyinä juhlapyhinä kivelle kerrotaan asetetun Jumalanäitiä esittävä ikoni, joka oli peräisin lähellä sijainneesta hajonneesta tsasounasta, ja ympärille sytytettiin kynttilöitä. (Ks. Rogaleva 1992: 17; Černecova 2012.)

Minkäänlaisia tarkempia tietoja ei itse Arsjonovosta tarjoa myöskään kuulu paikallishistorioitsija ja Rostovin historiallisen museon perustaja, arkeologi A. A. Titov (1885:

284), joka muutoin kiinnitti suurta huomiota seudun etnografiseen, folkloristiseen ja mytologiseen perintöön. Titov (1885: 259–260) toteaa Arsjonovon kuuluvan laajahkoon Karašin volostiin, jonka 51 kyläkunnassa laskettiin viimeisimmän henkikirjoituksen, revision, mukaan olleen kaiken kaikkiaan 7556 sielua.

Arsjonovon vähäväkiseksi muuttuneessa kylässä haastattelin vuonna 2000 kahta ikänaista, Jevdokija Aleksandrovna Kuvajovaa (s. 1915, Arsjonovo) ja Antonina Nikolajevna Kuznecovaa (s. 1924, Arsjonovo).³ Kuznecovan tiedot olivat hieman tarkemmat, mikä selittyy jo sillä, että informantin puoliso työskenteli metsänvartijana. Vain Kuznecova tiesi kiven "kuin laatan", jonka löytöpaikka sijoittuu hänen mukaansa *Počepálovon* kylästä Krutcyn vievää tietä Koljaginon kirkonkylän suuntaan. Tiedon mukaan kivi ei siis olisi-kaan sijainnut itse Arsjonovon kylässä, vaan jopa muutaman kilometrin päässä siitä, kenties lähempänä Krytcyn tai Koljaginon kylää. Ristiriita edeltävän tiedon kanssa on ratkaise-maton, ja sellaiseksi oletettavasti jääkin.

Arsjonovon alapuolisella niityllä on ollut toinen(kin) asukkaiden palvoma paasi, parantava Sininen kivi (ks. myös Rogaleva 1992: 17; Černecova 2012), joka on kadonnut, mutta ollut selkeästi olemassa ainakin vielä ikänaisten aktiivi-ikäna. Siirrynnäisnimellä *Sínij kámen* tarkoitetaan nyt alavaa niittyä, jolla kivi sijaitsi. Kuvajova puhui suosta, jolla "pirut oleilevat" (*čérty vódjatsja*) mutta epäselvää on, onko kyse nimenomaan tästä Arsjonovon ja Krutcyn kylien väliin sijoittuvasta suoniitystä, jonka keskellä on pieni luonnonlampi. Kuznecova puolestaan liitti pirut *Stepániha*-nimiseen metsään. Vielä 1990-luvulla oli lähikylissäkin hyvin tiedossa Arsjonovon likeinen *Sínij kámen* -suo. Vuonna 1999 tallensin Koljaginossa tiedon Arsjonovon mustanpuhuvasta Sinisestä kivistä.

Tutkimusteni mukaan Sinisten kiven tihentymä seudulla kumpuaa alunperin muinaisen suomalais-ugrilaisen metsästäjä-keräilijäkulttuurin pohjalta. Iljinskojen piirikunnan lounaiskulmasta löytyy useampikin

Sininen kivi: muun muassa *Sáhtan* (*Sahotskóje bolóto*) suoalueen vastakkaisille rannoille näyttää sijoittuvan kaksi erillistä Sinistä kiveä, joista Antuškovon kirkonkylän puoleisen kiven tiesi hyvin Vera Vladimirovna Repnikova (s. 1923, Mologa) (ks. Kuva 6).

Seuraavaan kyläryppäaseen lukeutuvan, Sahtan suosta virtaavan *Sáhta*-joen partaalle sijoittuvan Garin kirkonkylän likeltä löytyy oma Sininen kivensä, samoin Demnevosta, jonka Sininen kivi sittemmin vietiin paikoiltaan ja näyttää nyt tyystin kadonneen Bordovojen kylästä (ks. Ahlqvist 2012b: 23). Kyseiseen kiveen liittyy perimätieto pitkään valkeaan vaatteeseen pukeutuneesta naishalttiasta, jolla oli vaaleat hiukset. Informantini Bordovojen kylästä kertoo itse kahdesti nähneensä *Berežénka*-nimellä kutsutun haltian (vrt. ven. *berěč* 'varjella, suojella'), jonka ilmestyminen tiesi onnea. Mitä ilmeisimmin kyseessä on sama pitkä naishahmo, jonka kerrotaan kulkeneen rukiin seassa. Seudulta on tiedossani myös yksi Valkea kivi (*Bélyj kámen*), joka yhä sijaitsee Čurilovon kylän peltorinteessä (ks. Ahlqvist 2012a).

Kaiken kaikkiaan on Arsjonovon ja sen naapurikylien paikannimistön mytologinen aines runsasta. Lähempänä Krutcyn kylää sijaitsee mäki nimeltään *Bogomólna gorá* ('Jumalanrukousmäki'), jolle pystytetyillä penkeillä levähdettiin ja rukoiltiin kirkkoa katsellen. Suhteellisen rajatulla alueella on tiedossa useita voimallisia pyhiä lähteitä. Pyhän veden nauttiminen, sen pirsottelu tai siinä kylpeminen auttoi ja paransi. Kaksi lähteistä tunnetaan nimellä *Svjatój kolódec* ('Pyhäkaivo'). Kyseisiin lähteisiin liittyy joukko erittäin arkaaisia ja vahvoja esikristillisiä perinteitä. Arkeologian kannalta kiintoisa yksityiskohta on eräältä metsästäjältä tallentamani tieto *Pášma*-joen tuntumassa sijaitsevalle Pyhälle lähteelle kerääntyneistä rikotuista tai rikkoontuneista saviastioista. Kyseinen uhrilähde on yksi niistä, joilla on suoritettu arpomisriittejä tiedustellen jopa elämän ja kuoleman kysymyksiä. Lähteistä kertominen on kuitenkin jätettävä toiseen kertaan.

Jos oli seudulla runsaasti pyhään viit-
taavaa perintöä, niin oli myös pahaakin. Maini-
tun Demnevon kylän osalta on korostettu, että
kulmakunnalla vallitsivat enemmänkin juuri
pahat henget (ven. *néčist* 'pahat henget, paho-
laiset'). Seudulla riitti jos jonkinlaista kuhinaa:
ikkunasta lensi ulos tulipallona paha henki,
kaivossa oleili puolen yön aikaan henki, hiiden
uskottiin piilottelevan pensastoissa, läheisellä
"Mustallasuolla" (*Čjórnoje bolóto*) metsähiisi
puolestaan johdatteli harhaan. Informantin äiti
oli kertonut, että paikassa, jossa kasvoi valtava
tuomipensas, tavattiin olento, jolla oli häntä
ja kaviot. Metsän suunnassa nähtiin liikkuvaa
tulta, joka välillä paloi, välillä hävisi. Toisinaan
taas katosi karja, joten metsänpeittoon joutu-

misesta voitaneen puhua. Kyse arveltiin olevan
paholaisesta (ven. *nečistaja síla* 'paholainen,
paha henki') tai metsähiidestä kenties.

Kulmakunnan merkittävin ja laajalti
tunnettu kirkollinen keskittymä on Herran
Ihmeitätekevä Risti (*Životvorjaščij Krest Gos-
podnja*). Kirkollisten lähteiden mukaan risti ja
ihmeidentekijä Nikolain hahmo ilmaantuivat
paimenille Sahtan suolla vuonna 1423. Paikalle
ryhdyttiin rakentamaan kirkkoa, jonka perus-
tukset tehtiin suota otollisempaan kohtaan.
Aamulla olivat hirret kuitenkin siirtyneet ris-
tin ilmestymispaikan soiselle maaperälle, ja
seuraavana yönä suon keskelle muodostui joki,
joka kuivatti sen muodostaen rakennuspai-
kalle kukkulan. Kirkon rakennuspaikan vaih-

Kuva 6: Rybinskin tekojärven alle jääneessä Mologan kaupungissa syntynyt V. V. Repnikova tunsu hyvin Sahtan suon, joka levittäytyy Ivanovon alueen Antuškovon kylän takaa. Viimeisimmällä matkallani sain kuulla Vera Vladimirovnan edesmenneen noin vuonna 2016, mutta vielä vuonna 2011 hän jaksoi hoitaa vuohikarjaansa. (Kuvannut: A. Ahlqvist.)

tumista kuvaavat legendat ovat Keski-Venäjän entisillä suomalais-ugrilaisilla mailla yleisiä, ja myös suomalaiset kirkon oikean rakennuspaikan määäämistarinat tarjoavat paljon yhtäläisyyttä (ks. Rausmaa 2007: 438–440).

Nykyisin ortodoksinen pyhiinvaelluspaikka sijoittuu kahteen kylään Jaroslavlin ja Ivanovon alueiden rajalla. Nimittäin noin vuonna 1940 yli 500-vuotias pyhäinjäännös pelastettiin uskonvainojen alta Antuškovon Nikolan pogostan Herran Ihmeitekevän Ristin temppelistä Godenovoön kirkkoon, jossa se yhä sijaitsee. Hiljattain on ristin alkuperäiselle ilmestymispaikalle perustettu Herran Ihmeitekevän Ristin munkkiluostari. Yhä nykyäänkin ristin ilmestymispäivänä, 11. kesäkuuta paikalle saapuu linja-autoittain pyhiinvaeltajia aina Ivanovosta ja Moskovasta saakka.

Samaista paikkaa nimitetään "Jeesuksen Ristiksi". A. A. Titov (1885: 238–239, 242–244) kertoo tämän oletetun alkuperäisen kirkonpaikan luona olleesta vanhasta petäjästä ja sen viereisestä kannosta, joista rukoilevat naiset kiskoivat kaarnanpalasia ja nakersivat puunpirstaleita, jotka he veivät kotiin kuin pyhät esineet käyttäen niitä lääkkeenä hammaskipuun. Vastaavaa tavataan siellä täällä Venäjällä, muun muassa Kostroman alueen pohjoisosassa (ks. Ahlqvist 2001: 242–243). Ilmiö tunnetaan Suomessakin, jossa hammassärkyisten auttajana pidetään muun muassa Hämeenkyrön Timin uhrimäntyä. Niin ikään Godenovoön olettaa Titov (1885: 210–211) liittyneen mahdollisesti merjalaisilta peräisin olleen pyhän paikan. Godenovon lähistön suuret kivet on Titovin mukaan käytetty Rostovin Kremlin rakentamiseen 1600-luvulla.

Kokonaisuudessaan seutukunta sijoittuu *Kljázmaan* virtaavan, suurta merkitystä omanneen *Nerl* (*Nérli*) -joen yläjuoksun tuntumaan. "Pikku-Nerliksi" myös kutsuttu valtavylylä saa alkunsa Jaroslavlin alueen Perekoslavlin piirikunnasta, erään tietyn koivun alta, jonka paikkakin minulle on aikoinaan näytetty. Suuren suoalueen toiselta puolen alkaa virtauksensa "Iso-Nerl" kuljettaen vesiään länteen, kohti Volgaa. Nerliä pitkin kulki vanha

kauppatie Volgalta ja Okalta aina Novgorodiin saakka (ks. Ahlqvist 2012c). Muinainen kauppatie on siis kulkenut läpi samaisen vaatimattoman metsäseudun, jolta Labyrinttikivi on peräisin. Arsjonovon kylä sijaitsee neljän kilometrin päässä tämän merkittävän virran juoksusta.⁴ Nerlin yläjuoksun jokivarsi on hyvin viehättävää, lehtomaista ja vehreää aluetta. Lähitienoon kautta on kulkenut myös vanha tie Rostovin likeisesta Petrovskista Jurjev-Polskijn kaupunkiin (Leontjev 2019). Titovin kartalla (1885: Karttaliite) on tielinja merkitty Kaljaginon ja Počepalovon kylien läpi.

Arkeologiset tiedot varsinaiselta Ivanovon, Jaroslavlin ja Vladimirin alueiden rajaseudulta ovat niukat. Ivanovon alueen arkeologisessa kartassa on Iljinskojen piirikunnan osalta tieto kaikkiaan kuudesta tutkimusta kohteesta, jotka nekin sijoittuvat *Ūhtoma* (*Uhtóma*) -joen alajuoksulle (ks. Komarov 1994: 108–110). Yhden kohteista kerrotaan sijaitsevan vedenjakajalla (Komarov 1994: 109). Itse nimikanta *Uht(V)*- viittaa juuri muinaisen vetotaipaleen olemassaoloon. Jerofejevan (1965: 27, 31–39) listauksesta löytyy Iljinskojen piirikunnan yksittäisiä arkeologisia kohteita ja esineitä enemmän.

Muutoin koko Ivanovon alueen katsotaan varhaisrautakaudella olleen djakovon kulttuurin heimojen asuttamaa, sittemmin merjan ja alueen eteläosissa myös muroman (Komarov 1994: 41, 45). Iljinskojen naapuripiirikunnan, Tejkovon piirin alueella on tutkittu paljon Sahtyšin muinaisjärven ranta-alueiden varhaista rautakautta, pronssikautta, neoliittista ja jopa mesoliittista perintöä (ks. tarkemmin Komarov 1994: 13, 159–168).

Lähempänä Nerlin yläjuoksua, Perekoslavlin piirikuntaan kuuluvan Ivanovskojen suoalueen rantamilla sijaitsee puolestaan merkittävä mesoliittisen ja neoliittisen ajan sekä pronssikauden ja varhaisen rautakauden keskus (Komarov 2005: 28, 167–173), jolla suoran vesitien kautta on väistämättä ollut välitön yhteys myös tutkittuun seutukuntaan. Niinikään läheisen Berendejevon muinaisjärven rantamilta on koko joukko mesoliit-

tisen ja neoliittisen ajan sekä pronssikauden tuhoutuneita asuinpaikkoja ja jopa kalmistoja (Komarov 2005: 28, 298–303). Samoin on Rostovin piirikunnan Karašin kirkonkylästä löytynyt jälkiä neoliittisen ajan, pronssikauden sekä 1000–1200 -lukujen asutuksesta. Seudun varhaisimpana kulttuurina mainitaan Ijalovo (Komarov 2005: 212–213). Volosovon kulttuurin monilukuisia asuinpaikkoja tunnetaan lähiseuduilta muun muassa Jaroslavl'n alueen eteläosan suurimpien järvien ja soiden rannoilta (ks. Komarov 2005: 40).

Tutkittua kulmakuntaa käsittelevät viime vuosien arkeologian alan selvitykset ja julkaisut herättävät enemmän kysymyksiä ja ihmettelyä kuin vastauksia. Systemaattisesti näyttäisi etsityn nuorakeraamisen Fatjanovon kulttuurin jäännöksiä, erityisesti kalmistoja. Iljinskojen museokin ilmoittaa olevansa ylpä arkeologisesta kokoelmastaan, johon kuuluu juuri Fatjanovon kulttuurin esineitä (ks. Iljinskoje 1; Iljinskoje arkeologia). Tässä yhteydessä voi vain todeta, että erityisesti Iljinskoje-Hovanskojen lähitienoon esihistoriallisesta kehityksestä lienee toistaiseksi viisainta odottaa asiantuntevia arvioita.

Vasarakirveskulttuurin tunnusomaisien symbolien ohella on Iljinskojen museon vitriineissä ja seinillä esillä yksittäisiä kivikauden esineitä myös muutamista Labyrinttikiven oletettua löytöpaikkaa ympäröivistä kylistä, samoin keramiikkaa kivikauden eri jaksoilta. Esineiden joukossa on kaunis hirvensarvesta työstetty kuokka, joka on löydetty Pašman jokirannalta, mainitun Bordovojen ja Gorjašinon kylän väliltä (Jerofejeva 1965: 38; ks. Kuva 4). Neoliittisen ajan esineistöä näyttää löydetyn paljonkin (ks. Smolin 1999: 10). Naapuripiirikunnan Komsomolskijn alueella, *Láhost*-joen alkulähteillä on arkeologi M. G. Žilinin johdolla tutkittu aina mesoliittiselta ajalta periytyvää asutusta (ks. Komsomolsk; Smolin 1999: 11–12).

Kaiken kaikkiaan on syytä olettaa Sahtan kulmakunnan olevan yksi niistä paikoista, joiden rantamilla asutus on jatkunut kivikaudelta myöhempään ajanjaksoihin saakka. Ivanovon

alueen läntisimmän kulmauksen arkeologisia kohteista mainittakoon Ivančičševon kylän kurgaani nimeltään *Panskaja gora* (Titov 1885: 167) tai *Panova mogila* (ks. Jerofejeva 1965: 36). Paikan rinnakkaisnimi-nä olen tallentanut asut *Pánskaja mogíla* ('Panin hauta') ja *Panóva gorá* ('Panin mäki'). Mäen päällä on lampi nimeltään *Panóv prud* ('Panin lampi'). Vastaava kohde on Čistovon kylässä mainittu *Panóvka*-niminen peltö, jossa on ollut "verilöylyjä". Naapurikylä Počepalovossa samainen Panovka tunnetaan peltona ja metsänä, jossa "asui joitakin paneja". Paneihin liittyvä nimistö viittaa nimenomaan merjalaisaikaisten kalmistojen olemassaoloon, ja kuuluu täten nuorempaan substraattiperäiseen nimikerrostumaan (ks. esim. Titov 1885: 51, *passim*; Ahlqvist 2012b: 14; 2013: 30).

Syrjäinen rajaseutu ja vesitienvars lienee kuhissut muinaista eloa erityisesti tiettyinä kivikauden jaksoina, joiden selvittäminen vaatii vahvaa arkeologista asiantuntemusta. Eritoten Sahtan suoalueen rantojen tutkimus saattaisi tuottaa mielenkiintoista arkeologista tietoa, joka voisi osaltaan valaista myös Labyrinttikiven alkuperää. Nimistöntutkimus voi omalta osaltaan jopa paikata arkeologisen tutkimuksen puutetta ja kenties tarjota apua sen kohdentamiseen. Merkitävänä tukena ovat myös etnografinen tieto ja havainnot. Päivänselvää joka tapauksessa on, että ainutlaatuisen kivimuistomerkin alkuperä sijoittuu hyvin vahvalle suomalais-ugrilaiselle maaperälle.

Labyrinttikivi ja sen kuvio: mistä mahtaa olla kyse?

Yksiselitteisen selvää on, että Ivanovon alueen Labyrinttikiven kuvio on tulkittava kalliopiirroksiksi (TTP), kalliohakkaukseksi tai kaiverukseksi, joka määritellään "kallioon tai kiveen hakkaamalla, uurtamalla tai kaivertamalla tehdyksi kuvioksi" (AKP). Tarkentaen voisi puhua vaikkapa kalliouurroksesta, jollaisia Suomesta ei lainkaan tunneta (ks. Pulkkinen & Lindfors 2016: 100). Lähimmät kalliopiirrookset löy-

tyvät Etelä- ja Keski-Ruotsista, Norjasta sekä Itä-Karjalasta ja Kuolan niemimaalta (ks. esim. Parkkinen & Wetterstrand 2013: 11). Venäläisittäin puhuttaisiin petroglyfistä (ven. *petroglif* tai *naskalnoe izobraženie*) (ks. TTP).

Labyrinttikiven kuvioitu pinta on tasainen, mahdollisesti vartavasten osin hiottukin. Pinta on punerva, mutta onko väri luonnollinen vaiko käsittelyn tulosta? Kivilaji ei ole aiemmin ehdotettua graniittia, vaan uskoakseni kyse on hienojakoisesta, helpommin muokattavasta hiekkakivestä, johon kuvion työstäminen lieenee ollut vaivattomampaa. Kiven halkeamilla saattaa puolestaan olla vaikutusta kuvioinnin tulkintaan (ks. Kuva 7).

Asiaan vihkiytymättömän silmin kiinnittää huomiota Labyrinttikiven uurroskuvioinnin pääsääntöinen kaksinkertaisen viivan käyttö. Kiven kaksoisviivojen väli on pääosin yhden–kahden senttimetrin luokkaa. Vastaava menetelmä näyttäisi olleen hajanaisesti käytössä joissakin Pohjois-Venäjän kalliopiiirroksissa ja erityisesti Lapin noitarumpujen kuvioinnissa, jolloin kyseeseen saattaa tulla lähinnä tilan rajaaminen tai kuvion korostaminen. Rumpukalvon kuviointia käsitellessään käyttää saamelaisuuden tuntija T. I. Itkonen (II: 338) juuri nimitystä "kaksoisviiva".

Analogioita Labyrinttikivelle ei Keski-Venäjältä tai muualtakaan ole tiedossani. Venäläisarkeologeille aihepiiri on yleisesti ottaen tuntematon. Kulttikivitutkimusta pitkään harjoittanut S. B. Černecova (2012) ei tunne vastaavia tapauksia. Ainoa hänenkin mainitsemansa kiviesine, joka kaukaisesti muistuttaa tutkittua kiveä, on mitä ilmeisemmin juuri nykyisin Pljosin museossa sijaitseva kivenkappale. Kuitenkin jo kapeine yhdenkertaisine uurteineen tämä kivilaatan katkos ei käy yksiin Labyrinttikiven kanssa. Niinikään pinnan ristikkäiskuvioinnin säännönmukaisuus ja puhtaan geometrinen olemus pudottanee sen suoranaista vertailukohteista pois.

Parhaalla tahdollarikaan en näe Labyrinttikiven kuviossa yhteyttä myöskään kiviin, joita Černecova (1992: 18; 2012) ehdottaa vertailukohdaksi: kyse on historioitsija ja kotiseutututkija F. N. Glinkan (1836: 5) 1800-luvulla Tverin Karjalasta ja Pihkovan mailta löytämistä kuviokivistä, joista jälkimmäinen mainitaan hautakivenä. Esitetyn kuvion viivat ovat selkeän geometriset, toisin kuin Labyrinttikiven vapaampi muotoilu. Sitä paitsi kyseinen ristikkomainen kuvio ei edes näytä labyrintiltä, sillä ulospääsyä siitä ei löydy.

Kuva 7. Labyrinttikiven kuviointia, pinnan punertavaa väriä on korostettu. Iljinskoje-Hovanskoje, Ivanovon alue, 2012. (Kuvannut: A. Ahlqvist.)

Mikäli Labyrinttikiven kuviota verrataan vaikkapa kivilabyrintteihin, jatulintarhoihin tai muihin vastaaviin rakennelmiin huomataan vissi ero: tästä "labyrintistä" johtaa ulospääsy jopa useampaan eri suuntaan. Maallikon silmin kuvion voisi pikemminkin kuvitella muistuttavan jonkin keskiaikaisen kaupungin kaavaa, vaikkapa sellaisen kuin on likeinen Rostov Velikij. Vastaavankaltaisia taideteoksia löytyy vanhojen karttojen joukosta. Yhtäläisin perustein voitaisiinkin puhua vaikkapa "Karttakivestä"...

Heti ensivaikutelmasta lähtien on Labyrinttikivi karttamaisine kuviointeineen ajatuksissani vakaasti yhdistynyt samanismiin, mielikuvaan noitarummusta. Ajatuksesta en ole eroon päässyt, vaikkei minkäänlaisia todisteita asian puolesta olekaan kertynyt. Voisiko Labyrinttikivi "karttapiirroksineen" tosiaankin liittyä noituuteen, samanismiin?

Folkloristi Anna-Leena Siikala (1992: 23) näki samaanirummun kuvioineen tuonpuoleiseen perehdyttävänä kosmisena karttana. Muutkin tutkijat ovat kuvanneet rumpua myyttiselle tiedolle perustuvaksi samaanin kognitiiviseksi kartaksi, matkaoppaaksi tuonpuoleisiin (Pentikäinen 1998a: 11, 22, 48–49; 1998b: 33–34), jonka kirjaimellisesti katsotaan voivan olla maalattuna hänen rumpuunsa (Pulkkinen & Lindfors 2016: 235–238, 324). Itkonen (1948 II: 334) toteaa eri seutujen "kartan" rummuissa osoittautuneen tärkeäksi lapinkylille: "siitä he näkevät, milloin pappi tai vouti tulee, ja kaiken mitä seudulla tapahtuu".

Metsästäjä-keräilijöiden katsotaan hahmottavan maisemaa ennen kaikkea kaksikulotteisten polkujen ja kulkureittien kautta, joilla tiedetään olevan pyyntikulttuureissa myös uskonnollinen dimensio (ks. Lahelma 2001: 11, lähteineen). Siikalan (2013: 172–173) mukaan pyyntikulttuurien elämäikäytäntöä heijastaa siperialaisessa samanismissa yleinen tuonpuoleisten teiden, polkujen ja kulkuväylien tarkka kuvaus. Hän katsoo tuonpuoleisen maantieteen muistuttavan ihmisten maailman topografiaa. Etnografi Tshuner Taksamin (1998: 23–24) mukaan samaanirumpuihin maalattiin maailmankaikkeus sellaisena kuin

Siperian kansat olivat sen perinteisesti kuvanneet. Taksami katsoo kullakin samaanilla olleen maailmankaikkeudessa muutama latua muistuttanut tie, ja kaikkein voimakkaimmilla samaaneilla teitä saattoi olla seitsemän ja joskus eri samaanien tiet saattoivat kohdata. Muistettava on myös nimikkeen *tietäjä* ilmeinen yhteys samaan *tie* (ks. Itkonen & Kulonen 1992–2000, 3: 288–289).

Suomen paikannimistön pohjalta voi tehdä joitakin oletuksia noituuteen liittyvien ajatusmallien mahdollisuudesta. *Noitakiveksi* nimetty kuppikivi löytyy Asikkalasta (MJR). *Noitakivi* tavataan myös Rautjärveltä ja vesikivi nimeltään *Noidankivi* Posiolta. Kautta Suomen löytyy jonkin verran muutakin *Noit(a)-*, *Noidan* -määriteosaista paikanimistöä, kuten kohoumat *Noidankallio* Hollolassa, *Noitakirkonmäki* Salossa ja *Noitamäki* Lappeenrannassa (ks. MLKP). Kivilatomus nimeltään *Noitakallio* tavataan Kittilän Manalaissaaresta: latomuksen päällä noidat ovat laulaneet itsensä loveen ("Lovikallio") (MJR). Vastaavaa nimeämisperustetta on käytetty Virosta löytyvässä 405-kuppisessa kivessä nimeltään *Nöiakivi* ('Noitakivi') (ks. esim. Kriiska & Tvauri 2007: 116).

Parhaiten juuri rumpu edistää samaanin pääsemistä muuntuneeseen mielentilaan, mielen irroittamiseen ruumiista (Pulkkinen & Lindfors 2016: 324). Lappalaisen noitarummun nimitys on *kannus* (saamen *gobdes*, *govdes* jne.) (ks. Itkonen & Kulonen 1992–2000, 1: 300, 302). Suomen *Kannus*-paikannimistön nimeämisperusteena on kuitenkin haluttu nähdä homonyymi: kukon, ratsumiehen *kannus* (ks. Paikkala 2007: 134), mutta vaikea on nähdä syytä, mikseivät nimet voisi olla kytköksissä noitarumpuun (ks. myös Pulkkinen & Lindfors 2016: 105). Mainittakoon *Kannuskivi*-nimiset kivet Kokemäellä ja Sulkavalla sekä kohouma nimeltään *Kannuskallio* Punkalaitumella (ks. MLKP). Kaksi *Kannuskylääkin* on, Kalajoella ja Taipalsaarella, joista jälkimmäisen välittömässä läheisyydessä on *Linnavuori* muinaislinnoineen sekä kivikautisine asuinpaikkoina ja kallio-maalauksineen (ks. MLKP; MJR: Kannuksen linnavuori). Kenties sattumaa eivät ole Juvan

Kannusvuoren yhteyteen liittyvät (ajoitteamat) kalliomaalaukset. Samaa nimipesyettä edustavat viereiset *Kannuslahti* ja *Kannussaari* (ks. MLKP; MJR: Enkelinpesä). Lieksan *Kannuksenniemeä* vastapäätä puolestaan on kivi-kautinen asuinpaikka (ks. MLKP).

Suomen kalliomaalaukset on yhdistetty samanismiin (ks. Siikala 1980; Lahelma 2001: 11–12, lähteinen). Kalliomaalausten ja noitarumpukuvaston yhtäläisyydet sekä polveutuminen samasta alkulähteestä on nostettu esiin (ks. esim. Luho 1971: 14, 17; Lahelma 2012: 5–6, 13; vrt. myös Kivikäs 1997: 13; 2000: 96; Pentikäinen & Miettinen 2003: 59–66). Arkeologi Antti Lahelman (2007; 2012: 8) mukaan näyttää ilmeiseltä, että samanismi on maalausten tulkinnan tärkein avain, ja valtaosa Suomen kalliomaalausten aiheista näyttäisi liittyvän juuri samaanimatkan kuvastoon. Joitakin kalliopiirrosten kuvioita on tulkittu noitarummuiksiin (Hurre 1998: 260). Niin ikään Taksami (1998: 16) muistuttaa kalliopiirroksista, joissa on kuvattu rumpu kädessä tanssivia samaaneja.

Arkeologi Matti Hurre (1998: 258, 261) arvelee ensi sijassa juuri samaanien eli noitien toimineen [kalliomaalaus]taiteilijoina. Samalla hän pitää mahdollisena, että kalliopin-tojen ohella kuvia on maalattu myös muun-laisille alustoille, kuten puu- ja tuohilevyille tai nahkaan, esimerkiksi noitarummun kalvoon (Hurre 1998: 285). Punamullalla tehtyjä kalliomaalauksia on verrattu kannuksen kalvolle maalattuihin lepänkuorinesteen punaisiin kuvioihin (ks. Itkonen 1948 II: 333, 338). Lahelman (2007) mukaan myös maalausten sijainti jyrkissä kallioissa tai siirtolohkareissa tuo mieleen saamelaisen seitakultin. Pyyntionnen selville saamiseksi katsotaan rummunlyöntiä harjoitetun nimenomaan seitapaikoilla eli juuri kalliomaalausten juurella (Luho 1971: 17).

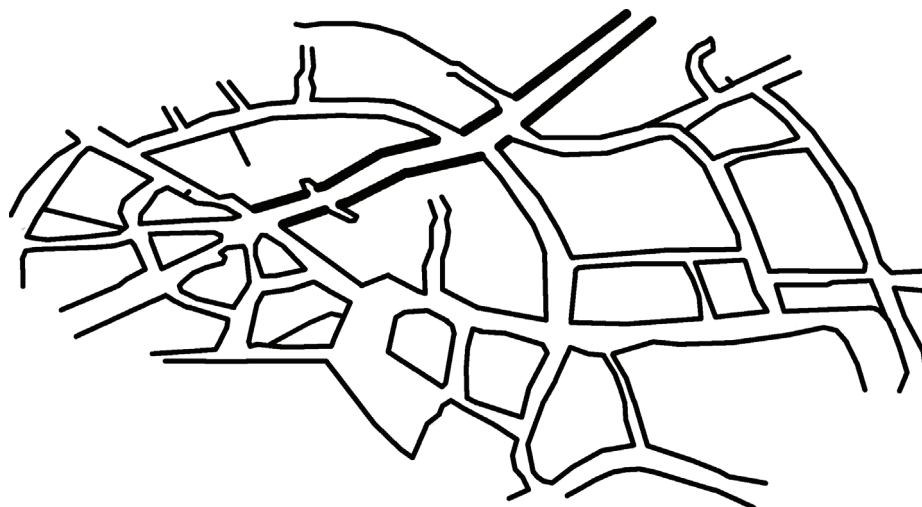
Kalliomaalausten harvinaisempiin maalausaiheisiin lukeutuvat geometriset kuviot (ks. esim. Kivikäs 1997: 54; Lahelma 2008: 27–28). Hienoista yhteneväisyyttä voi hahmotella Labyrinttikiven kuvion ja sellaisen geometrisaiheisen kuvioinnin välillä, jota

edustaa Kirkkonummen Vitträskin graniit-tiseinämän kalliomaalaus. Yleisesti verkkoai-heisena pidetyn maalauksen parhaiten säilynyt ja erottuva kuvio on suorakaide sisällään diago-naalista viivakoristelua, jota hapsut ympäröivät (ks. esim. MJR: Vitträsk; Luho 1971: 5–6; Kivikäs 1997: 50–52; 2000: 20–23; Hurre 1998: 282; Lahelma 2012: 13–14; Parkkinen & Wetterstrand 2013: 49–50). Ripsureunaisille verkkokuvioille Luho (1971: 7, 15) löytää vastineet lappalaisten noitarumpujen kalvoilta, joissa näiden kuvioi-den katsotaan tarkoittavan uhripaikkaa, pyhää kalliota, henkiolentoa (ks. tarkemmin Lahelma 2008: 58–59; 2012: 13–14).

Täysin sattumanvaraiselta näyttää se, että Vitträskin geometrista verkkokuvioita on sanottu "ryijyksi" (ks. Pentikäinen & Miettinen 2003: 7). Ajatus kuitenkin tarjoaa kytköksen tekstiilitaiteen suuntaan. Muinaistaiteen tutkija Eero Autio (2000: 210–211) esiin tuo-mista elämänpuuaiheen sovelluksista huomio kiinnittyy Karjalassa ja Vepsässä suosittuihin kirjontamalleihin. Autio arvelee aiheistolle löytyvän vastineita oman kulttuuritaustan arkeologisesta aineistosta, kalliopiirroksista: nimenomaisesti Vitträskin kalliomaalauksesta hän hahmottaa tverinkarjalaista kirjontaa vas-taavia osioita, jotka viittaavat elämänpuuhun ja ihmiseen. Hänen mukaansa rinnastus ainakin osoittaa, että Vitträskin maalauksen aiheena ei voi olla verkko (Autio 2000: 210–211).

Tietyt elämänpuuaiheistoa kuvaavat toteutukset ovat vastaavalla tavalla mutkik-kaita, kuten on Labyrinttikivenkin kuvio (ks. Kuva 8), mutta työstäminen on niissä selkeästi suoraviivaisempaa. Tosin usein niiden selkeä geometrisyys voisi olla perusteltavissa mate-riaalin ja työstämisen rajoitteilla. Ivanovon alueella kauniin geometrista kuviointia löytyy perinteisten kirjontamallien ja keramiikan ohella muun muassa eräästä luulaatasta (ks. Komarov 1994: 26).

Arkeologi Ville Luho (1971: 16–17) pitää Vitträskin maalausta noitarumpujen vastaavanlaisten kuvioden esiasteena. Sa-malla hän hahmottelee ajatuskulkua siitä, että kalliokuvien maalaamisen loppuessa alkoi

Kuva 8. Labyrinttikiven kuvakentän piirros. Kiven etureunan lohkeama voi tarjota muitakin tulkintamahdollisuuksia. (Piirtänyt: M. Nikolaev.)

yleistyä kuvitettujen kannusten käyttö. Niin ikään Lahelma (2012: 13, 18–19) pitää mahdollisena, että noitarumpujen kuvasto edustaa kivikaudelta periytyvän tradition viimeistä kehitysvaihetta. Hänen mukaansa "yhteyttä saamelaisen uskonnon eri ilmenemismuotojen ja esihistoriallisen kalliotaiteen välillä on kuitenkin vaikea selittää pois".

Asiaan liittyviä yhteyksiä arpoessa herää väkisinkin kysymys siitä, voisivatko siis niin kalliomaalaukset kuin Labyrinttikiven kaltainen kalliouurroskuviokuva edustaa jonkinlaista kannuksen esimuotoa, sen alkukantaisinta lähtökohtaa? Olisiko noita alunperin voinut suorittaa rituaalinsa sittemmin mukana kulkevan kannettavan rumpuversion sijaan esi-isäin pyhille sijoille merkityllä kalliolla tai kivellä?

Jo geologiset olosuhteet ja kallioiden täydellinen puuttuminen vaikuttavat siihen, että kalliomaalauksia ei Keski-Venäjän sydänmailta löydy. Jääkauden tuomia kiviäkin on vain rajallinen määrä verrattaessa siihen, miten niitä löytyy luoteisemmilta vyöhykeiltä. Yksinkertaistaen voisi tarkastelun kohteena olevan Labyrinttikiven jopa nähdä jonkinlaisena välimuotona kalliomaalauksen

ja kannettavan noitarummun välillä. Muistutettakoon tässä yhteydessä vielä Heinävedeltä löydetystä "kannettavasta kuppikivestä", jonka uskontotieteilijä ja etnografi Juha Pentikäinen (2005: 99) katsoo olevan järvisaamelaisten erävaelluksillaan kuljettama uhrikivi (ks. Ahlqvist 2013: 28).

Labyrinttikivi lienee väistämättä yksi vanhimmista niiden vähäisten esihistoriallisten tai myöhempien aikojen petroglyfien joukosta, joita alueelta ylipäätään on löytynyt. Poikkeuksena on syytä mainita Pereslavl'n piirikunnasta, asuinpaikan Ivanovskoje 7 neoliittisesta kerrostumasta tehty taide-esinelöytö: pikkukivi, johon on ääriviivakaiverruksin kuvattu suuren eläimen metsästyskohtaus jousella (Komarov 2005: 42, 173). Muutoin tässä yhteydessä todettakoon vain, että Labyrinttikiven löytöpaikan lähistöltä, Počepalovon ja Krutcy'n kylien väliseltä pellolta kerrotaan ennen vanhaan löytyneen kivi, jossa oli pyhimyksen kuva. Petroglyfikivien joukkoon lukeutuvat muun muassa ns. ikonikivet Kostroman ja Ivanovon alueella sekä Jaroslavl'n alueen Pereslavl'n piirikunnassa, Volgaan virtaavan Nerl-joen varrella sijaitseva *Los-kámen* tai *Kámen-Los*, jonka

nimen voi ymmärtää puhtaasti venäjältä käsin 'hervikiveksi', joskin muukin tulkinta on mahdollinen (ks. Ahlqvist 2006).

Keski-Venäjän maaperästä kumpuaa voimallisena tieto noituudesta, jonka juuret ulottuvat satojen ja jopa tuhansien vuosien taakse. Kenttätöön yhteydessä on tarinoita noidista ja parantajista kertynyt runsaasti, mikä toki ei näillä main ole millään tavoin ainutlaatuinen seikka. Jotkin kylistä ovat tuntuneet olleen erityisen kuuluja noidistaan. Niinpä Pereslavl'n piirikunnan Ivkinossa puhutaan jopa 99 noidasta, joskin samassa kylässä tallentamassani tsastuskassa mainitaan "vain" 52 noitaa.

Labyrinttikiven löytöseudun kylistä nousee jonkinlainen välillinen kytkös noituuteen lähihistorian kautta. Vuonna 2000 tallensin Počepalovon kylässä nyt jo edesmenneeltä Roman Nikolaevič Ermolovilta (s. 1929, Počepalovo) maininnan siitä, että Arsjonovossa oli noitua. Hieman epäselvää on, oliko yksi näistä noidista *Nenila*-niminen eukko, jonka mukaan on nimetty *Nenilna gorá* -mäki. Niin ikään Demnevon kylän suunnalla kerrotaan asuneen noitua, joista 1950-luvulla syntynyt informantti oli ehtinyt yhden tavatakin.

Harvakseltaan voi Keski-Venäjän vanhasta paikannimistöstä myös löytää viitteitä 'noitaa' tarkoittavasta kielenaineuksesta. Aikakirjojen Merjan maalta on tuttu nimi *Koldovája gorá* ('Noitamäki'). Kuvaillun museokäyntini jälkeen tallensin Iljinskojen piirikunnan naapurissa, Tejkovon piirikunnassa venäjänkielisen noitumiseen viittaavan suonnimen *Koldovskóje bolóto* (< ven. adj. *koldovskój* 'noidan-; noitumis-, taikomis-'). Nimi tuli esiin täysin sattumalta ollessani tiedustelemassa yksityiskohtia eräästä Nerliin virtaavasta pikkujoesta.

A. A. Titov (1885: 103) toistaa tietoa merjalaisten kuulumisesta suomen heimoon, jonka ammoisista ajoista katsotaan olleen kuulua noituudestaan ja taikuudestaan. Huomiota ja kysymyksiä herättää Titovin (1885: 171, 244) luonnehdinta kuulusta, historiallisesta Sahtan suosta, jota hän pitää "rostovilaisten taikureitten, velhojen ja noitien pesänä" ja jonka

katsoo muinaisajoista alkaen olleen täynnä tarunomaisia kertomuksia. Näitä tarinoita ei Titov suoraan esille tuo, vaikka kaikkienensa esittääkin kymmenittäin noitiin liittyviä, osin aiemmista käsikirjoituksista peräisin olevia legendoja. Lähelle Sahtan suota sijoittuu muun muassa legenda eräästä noitaukosta sekä Bikanin kylään liittyvä tarina, jonka mukaan merjalainen oikonyymi johtuu samannimisestä noidasta, jolla oli linnansa Sahtan suon lähellä jo kauan ennen kristinuskon tuloa Rostovin maalle (Titov 1885: 223, 260–261, 262). Titov (1885: 159) esittää myös legendan Sahtan suolta tulleesta valtavasta ja voimakkaasta villihärästä, joskin sarvekkaan eläimen olemus jää arvelujen varaan, sillä samalla sanalla voidaan tarkoittaa myös 'hervasta' ja 'hervihärkää'.

Vuoden 1071 yhteydessä kertoo Nestorin kronikka (1994: 112–114) värikäin sanakääntein noitakapinasta: Kerran katovuosien aikaan oli Rostoviin ilmestynyt Jaroslavlista kaksi noitaa, jotka saivat aikaan suurta sekasortoa ja murhetta, joskin myös ison joukon seuraajia matkallaan Valkeajärvelle. Lopulta Šeksnan suulla saivat nämä pirun riivaamat noidat surmansa. Samaisen velhojen johtaman talonpoikaiskapinan seurauksena uskotaan surmatun myös Rostovin ensimmäinen piispa Leontij, joka elämäkertansa mukaan osasi hyvin venäjää ja merjan (*merskij*) kieltä (ks. esim. Gorjunova 1961: 201). Samoihin aikoihin sijoittuu kertomus novgorodilaisesta ja tšuudinoidasta (Nestorin kronikka 1994: 115–117), jonka arkeologi E. I. Gorjunova (1961: 144–145, 201) liittää Rostovin Tšuudilaiseen päähän (*Čudskoj koneč*).

Erityisen mielenkiintoinen on Ivanovon alueelta, Tejkovon piirikunnasta, Sahtyšin asuinpaikan Ila Volosovon kulttuurin kalmiston "pyhätöstä" vuonna 1990 löydetty hirven lapiosarvesta taitavasti veistetty eneoliittinen kulttinaamio kolmannen vuosituhannen keskivaiheilta eKr. (ks. AMI 15–16, 31; Kostyleva 2018: 302–305). Volosovon kulttuurin luiseksi hautajaisnaamioksi nimettyä esinettä (Komarov 1994: 33) pidetään yleisesti samaanin

naamiona. Kalliotaitteessa samaanit kuvataan välistä juuri ihmishahmoina naamio päässään (Pentikäinen & Miettinen 2003: 13).

Sensaatiomaisena pidetty naamiolöytö on selkeä todiste siitä, että samanismia on harjoitettu Labyrinttikiven lähitienoilla niinä varhaisina aikoina, jolloin tai jonka jälkeen kivi oletettavasti on uurroskuvion pintaansa saanut. Minusta näyttää erittäin vahvasti siltä, että tutkimus tuo vielä uusiakin todisteita näiden varhaisten aikojen samanismista.

Yksiselitteisen selvää on, että Labyrinttikiven uurrokset tehtiin ja siten myös kulttiesineitä alunperin käytettiin hyvin kauan sitten. Kiven käsittely vaikuttaa selkeästi tehdyn mieluummin rituaalisessa tarkoituksessa kuin käytännöllisessä. Seudulta tiedossa olevat, jopa tuhansien vuosien taakse ulottuvat viitteet noituuden harjoittamisesta tarjoavat vahvan taustan.

Esitettyä kiven ikäarviota "tuhannesta kolmeentuhatta vuotta" tuskin on syytä ainakaan nuorentaa. Jonkinlaista vertailukohtaa voisi tarjota Suomen kalliomaalausten ikääminen: niiden katsotaan etupäässä olevan peräisin neoliittiselta kivikaudelta, vanhimpien varhaiskampakeraamiikan ajoilta ja nuorimpien varhaismetallikaudelta (Halinen 2015: 92). Loogiselta tuntuisi artefaktin periytyminen sellaiselta kivikauden ajanjaksolta, johon liittyviä arkeologisia löytöjä on tehty lähiseuduilta merkittävässä määrin. Niinikään kulmakunnan substraattipaikannimistö viittaa merkittävältä osin selkeästi rautakautta vanhempaan kielimuotoon. Tämän tiedon varassa tärkeimmät johtopäätökset jäävät kuitenkin avoimiksi.

Selvää on, että Labyrinttikiven taustojen selvittäminen ja tulkinta vaatii monitieteellistä tutkimusta, erityisesti asiantuntevaa arkeologista ja luonnontieteellistä osaamista. Nykyisin teknisin mahdollisuuksin lienevät kiven pinnasta todennettavissa jopa väitetystä kynttilöiden polttamisesta aiheutuneet vahan jäänteet tai niiden puuttuminen. Tähdellistä olisi selvittää, mitä varhaisempia mikrohiukkasia kiven pinta ja uurteet sisäänsä kätkevät. Onko kivessä merkkejä punamullasta tai vaika-

kapa verestä ja rasvasta, ja siten uhraamisesta? Todennuksen myötä voitaisiin päästä myös ajoituksen lähteille.

Kaiken kaikkiaan on Labyrinttikiven löytöseudun hiekkaisen maaperän täytynyt olla sangen otollista juuri kivikautiselle asutukselle. Erityisen tärkeää, joskaan ei enää realistista, olisi ollut kiven alkuperäisen löytöpaikan tutkimus, mikäli se olisi kyetty varmuudella ja riittävän tarkasti paikantamaan. Systemaattisen arkeologisen tutkimuksen ulottaminen mystisen Sahtan suon rannoille ja suolta virtaavan samannimisen joen varren asuinpaikoille oletettavasti toisi esiin kaivattua tietoa kulmakunnan asuttamisesta ja tarjoaisi täten jonkinlaista selvyyttä myös Labyrinttikiven arvoituksen pohdintaan.

Kiitokset

Cultura-säätiölle olen kiitollinen apurahasta, jonka turvin toteutuivat syksyn 2018 ja 2019 tutkimusmatkat. Ensimmäinen matkoista suuntautui Kostroman seudulle tämän artikkelin kirjoittamiseen johtaneine poikkeamiseen Ivanovon alueen Pljosin kaupunkiin, jälkimmäinen puolestaan aikakirjojen Merjan maalle, josta päädyin käsiteltävänä olevan Labyrinttikiven kotiseudulle, Ivanovon alueen Iljinskoje-Hovanskojen piirikeskukseen.

Käytännönlisluonteisesta avusta kiitän johtava tutkija A. E. Leontjevia (Venäjän tiedeakatemia, Arkeologian instituutti, Moskova) sekä dosentti Tapani Salmista (Kielten osasto, Helsingin yliopisto). Ivanovon alueen Iljinskojen kotiseutumuseolle ja sen johtaja Natalija Sergejevna Kukuškinalle kuuluvat kiitokset ainutlaatuisen esihistoriallisen kulttiesineen suojelusta.

Bibliografia

Suulliset tiedonannot

Leontjev, A. E. [Леонтьев, А. Е.] 2019. Suullinen tiedonanto, 26.11.2019.

Verkkoaineistot

AKP = Arkeologisen kulttuuriperinnön opas: Kalliohakkaus. Museovirasto. <<http://akp.nba.fi/wiki:kalliohakkaus>> (Luettu 14.11.2019 ja 17.11.2019.)

Černecova, S. B. [Чернецова, С. Б.] 2012. Арсёновский валун: Арсёново и Колятино: Из старых записей Светланы Чернецовой. Мер-
jamaa. <http://merjamaa.ru/news/arsjonovskij_valun_arsjonovo_i_koljagino_iz_starykh_zapisej_svetlany_chernecovoj/2012-08-08-615> (Luettu 20.2.2019.)

Iljinskoje 1 = О развитии музейного дела и краеведения в Ильинском муниципальном районе: Проблемы и перспективы. Ильинский краеведческий музей. Официальный сайт Ильинского муниципального района Ивановской области. <<http://www.admilinskoe.ru/about/muzei.php>> (Luettu 20.2.2019.)

Iljinskoje 2 = Ильинский краеведческий музей: Муниципальное казенное учреждение. <<http://ilmuzei.ivn.muzkult.ru/>> (Luettu 13.11.2019.)

Iljinskoje arkeologia = Культурное наследие России: Ивановская область, Ильинский район. Памятники археологии. <https://ru.wikivoyage.org/wiki/Культурное_наследие_России/Ивановская_область/Ильинский_район> (Luettu 25.2.2019.)

Komsomolsk = Археологическая карта. Ивановская область. Археология и древняя история Комсомольского района. <<https://www.zamky.com.ua/ru/yvanovskaya-oblast/arheologyya-y-drevnyaya-ystoryya-komsomolskogo-rajona/>> (Luettu 16.1.2020.)

Lahelma, A. 2007. Suomen kallioihin kuvattiin samaanien matkat. *Tiede* 2/2007: 34–39. <https://www.tiede.fi/artikkeli/jutut/artikkelit/suomen_kallioihin_kuvattiin_samaanien_matkat>

MJR = Kulttuuriympäristön palveluikkuna: Muinaisjäännösrekisteri. Museovirasto. <<https://www.kyppi.fi/palveluikkuna/mjre-ki/>> (Haettu 15.11.2019 ja 18.11.2019.)

MLKP = Karttapaikka-palvelu. Maanmittauslaitos. <<https://asiointi.maanmittauslaitos.fi/karttapaikka/>> (Haettu 15.3.2019 ja 15.11.2019.)

Pljos = Музейно-выставочный комплекс "Присутственные места": О музее. Плесский государственный историко-архитектурный и художественный музей-заповедник. <<https://ples-museum.ru/museums/muzeyno-vystavochnyy-kompleks-prisutstvennye-mesta/>> (Luettu 20.2.2019 ja 15.11.2019.)

TTP = Tieteen termipankki: Arkeologia. Kalliopiirros. <<https://tieteentermipankki.fi/wiki/Arkeologia:kalliopiirros>> (Luettu 4.3.2019 ja 14.11.2019.)

Tutkimuskirjallisuus ja kartta-aineistot

Ahlqvist, A. 2001. Kertomuksia Keski-Venäjältä III: Unžan jokivarrella. T. Salminen (toim.) *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja*, 89: 227–249. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

Ahlqvist, A. [Алквист, А.] 2006. Культовые камни на земле древних мерян. *Финно-угроведение* 1/2006: 3–34.

Ahlqvist, A. 2012a. Blue Stones in the Context of Traditions of Worshipping Stones in Former Finno-Ugric Territories of Central Russia. Frog, A.-L. Siikala & E. Stepanova (ed.) *Mythic Discourses: Studies in Uralic Traditions. Studia Fennica Folkloristica*: 434–467. Helsinki: Finnish Literature Society.

Ahlqvist, A. 2012b. Aikakirjojen Merjan maan kuppikivet ja niiden nykytilanne. *Muinaistutkija* 2/2012: 10–26.

Ahlqvist, A. 2012c. Kenttätöissä Keski-Venäjällä: Kljaz'ma-joen tulvamailla. V.-P. Lehtola, U. Piela & H. Snellman (toim.) *Saamenmaa: Kulttuuritieteellisiä näkökulmia. Kalevalaseuran vuosikirja* 91: 267–305. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Ahlqvist, A. 2013. Kivi keskellä kylää: Aikakirjojen Merjan maan kyläkivet jatkokutkimuksen valossa. *Muinaistutkija* 4/2013: 12–44.

- Ahlqvist, A. 2019. Kostroman ulkomuseo ja kupillinen palvoskivi Volgan varrelta. *Muinaistutkija* 1/2019: 20–33.
- АМІ = Произведения изобразительного искусства VI–III тыс. до н. э. из собрания Археологического музея ИвГУ: Каталог. Иваново: ГОУ ВПО "Ивановский государственный университет", 2007.
- Autio, E. 2000. *Kotkat, Hirvet, Karhut: Permiläistä pronssitaidetta*. Jyväskylä: Atenakustannus Oy.
- Glinka, F. N. [Глинка, Ф. Н.] 1836. *О древностях в Тверской Карелии: Извлечение из писем Ф. Н. Глинка к П. И. Кенпену*. [Из 3-й книжки Журнала Министерства Внутренних Дел 1836 года.] Санкт-Петербург. <http://docs.tverlib.ru/kraevedenie/drevnosti_tverskoi_karelii.pdf>
- Gorjunova, E. I. [Горюнова, Е. И.] 1961. *Этническая история Волго-Окского междуречья*. МИА, № 94. Москва: АН СССР, ИА.
- Halinen, P. 2015. Kalliomaalaukset. G. Haggrén, P. Halinen, M. Lavento, S. Raninen & A. Wessman (toim.) *Muinaisuutemme jäljet: Suomen esi- ja varhaishistoria kivikaudelta keskiajalle*: 92–96. Helsinki: Gaudeamus.
- Huurre, M. 1998 [2001]. *Kivikauden Suomi: Sakari Pälsin, Aarne Äyräpään ja Ville Luhon muistolle*. 2. painos. Helsinki: Otava.
- Itkonen, E. & Kulonen, U.-M. (toim.) 1992–2000: *Suomen sanojen alkuperä: Etymologinen sanakirja*. 1–3. SKST 556 & Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura & Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- Itkonen, T. I. 1948 [1984]. *Suomen Lappalaiset vuoteen 1945. I–II*. [Kuvattu vuonna 1948 ilmestyneestä laitoksesta.] Porvoo: WSOY.
- Jerofejeva, E. N. [Ерофеева, Е. Н.] 1965. *Археологические памятники Ивановской области. (Материалы к археологической карте)*. Ярославль: Ивановское областное управление культуры.
- Kivikäs, P. 1997. *Kalliomaalauksen kuvamaailma*. Jyväskylä: Atena Kustannus Oy.
- Kivikäs, P. 2000. *Kalliokuvat kertovat*. Jyväskylä: Atena Kustannus Oy.
- Komarov, K. I. [Комаров, К. И.] 1994. *Археологическая карта России: Ивановская область*. Москва: Институт археологии РАН & Министерство культуры РФ.
- Komarov, K. I. [Комаров, К. И.] 2005. *Археологическая карта России: Ярославская область*. Москва: Институт археологии РАН & Министерство культуры РФ.
- Kostyleva, E. L. [Костылева, Е. Л.] 2018. Артефакты из органических материалов из захоронений и "святилищ" могильника Сахтыш Па (Центральная Россия). *Historia Provinciae – Журнал региональной истории*, 2018. Т. 2. No 4: 286–324. <<https://cyberleninka.ru/article/n/artefakty-iz-organicheskikh-materialov-iz-zahoroneniya-i-svyatilish-mogilnika-sahtysh-ii-tsentrlnaya-rossiya/>>
- Kriiska, A. & Tvauri, A. 2007. *Viron esihistoria* (suom. H. Oittinen & A. Tvauri). SKST 1105. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Lahelma, A. 2001. Kalliomaalaukset ja shamanismi: Tulkintaa neuropsykologian ja maalausten sijainnin valossa. *Muinaistutkija* 2/2001: 2–21.
- Lahelma, A. 2008. *A Touch of Red: Archaeological and Ethnographic Approaches to Interpreting Finnish Rock Paintings*. ISKOS 15. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys ry. <<https://helda.helsinki.fi/handle/10138/19406>>
- Lahelma, A. 2012. Kuka maalasi kalliot? *Muinaistutkija* 1/2012: 2–22.
- Luho, V. 1971. Suomen kalliomaalaukset ja lappalaiset. *Kalevalaseuran vuosikirja* 51: *Vanhaa ja uutta Lappia*: 5–17. Helsinki: Kalevalaseura.
- Nestorin kronikka 1994 = *Nestorin kronikka*. Akateemikko Dmitri Sergejevitš Lihatsövin venäjänkielinen tulkinta (suom. M.-L. Jaakkola). Helsinki: WSOY.
- Paikkala, S. (toim.) 2007. *Suomalainen paikannimikirja*. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 146. Helsinki: Karttakeskus & Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- Parkkinen, J. & Wetterstrand, T. 2013. *Suomen kalliomaalaukset: Bongarin käsikirja*. Kirjokansi 4. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Pentikäinen, J. 1998a. *Samaanit: Pohjoisten kansojen elämäntaistelu*. 2. painos. Helsinki: Etника Oy.
- Pentikäinen, J. 1998b. Samaanit ja samanismi. J. Pentikäinen, T. Jaatinen, I. Lehtinen & M.-R. Saloniemi (toim.) *Samaanit. Tampereen museon julkaisuja* 44: 29–50. Tampere: Tampereen museot.

- Pentikäinen, J. 2005. *Karhun kannoilla: Metsänpitäjä ja Mies*. Helsinki: Etnika Oy.
- Pentikäinen, J. & Miettinen, T. 2003. *Pyhän merkkejä kivessä*. Helsinki: Etnika Oy.
- Pulkkinen, R. & Lindfors, S. 2016. *Suomalaisen kansanuskon sanakirja*. Helsinki: Gaudeamus Oy.
- Rausmaa, P.-L. 2007. Kirkon paikka. M. Sarmela *Suomen perinneatlas: Suomen kansankulttuurin kartasto, 2: Folklore*. Kolmas, osittain uusittu painos. Helsinki: Matti Sarmela. <https://sarmela.net/_files/200000119-45fe-446f8c/Suomen%20perinneatlas-2.pdf>.
- Rogaleva, S. B. [Рогалева = Чернецова, С. Б.] 1992. Арсеновские находки. (К вопросу о культе камня в Верхнем Поволжье). *Иваново-Вознесенский край: История и современность. Материалы II областной краеведческой конференции, Иваново, 26 марта 1992 г.* Иваново: Ивановский государственный университет et al.: 17–18.
- Scherer, H. & Homann, J. B. 1703. *Suecia, Norvegia, Russia Moscovitica 1699: Tabellae geographicae*. A. E. Nordenskiöldin kartta-kokoelma: A. E. Nordenskiöldin kokoelman karttoja ennen vuotta 1800. Kansalliskirjasto. Kartat. Doria. <<https://www.doria.fi/handle/10024/91829>>
- Siikala, A.-L. 1980: Mitä kalliomaalaukset kertovat Suomen kampakeraamisen väestön uskomusmaailmasta? *Suomen antropologi* 4/1980: 177–193.
- Siikala, A.-L. 1992 [1999]. *Suomalainen šamanismi – mielikuvien historiaa*. SKST 565. Kolmas painos. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Siikala, A.-L. 2013. *Itämerensuomalaisten mytologia*. SKST 1388/ Tiede. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Smolin, E. V. 1999. *Ильинская родословная*. Иваново: Ивановская газета.
- Taksami, T. 1998. Siperian samaanit. J. Pentikäinen, T. Jaatinen, I. Lehtinen & M.-R. Saloniemi (toim.) *Samaanit. Tampereen museon julkaisuja* 44: 11–28. Tampere: Tampereen museot.
- Titov, A. A. [Титов, А. А.] 1885. *Ростовский уезд Ярославской губернии: Историко-археологическое и статистическое описание с рисунками и картой уезда*. Москва.

Arja Ahlqvist
FL, vapaa tutkija
Helsingin yliopisto
arja.ahlqvist@saunalahti.fi

Loppuviitteet

- 1 Kiven museoinnin ajankohdaksi esitetään myös 1900-luvun puoliväliä (ks. Černecova 2012).
- 2 Oletettavasti tässä on esineinä sekoitettu samaisesta Frolcevon kylästä löytyneet poikkikirves ja hiomakivi, jotka Jerofejevan (1965: 33) mukaan on luovutettu juuri Iljinskojen museoon.
- 3 Kenttätöinä tehtyjä haastatteluja ei ole merkitty tämän artikkelin bibliografiaan.
- 4 S. B. Černecova (Rogaleva 1992: 17; Černecova 2012) ilmoittaa virheellisesti Arsjonovon sijaitsevan 11–12 km päässä "Pikku-Nerlin" juoksusta.